

Vahe 3

MA'U KELEKELE – FOUNGA MA'U KELEKELE', NGAahi TOTONU KI HE KELEKELE' MO `ENE MALU'

TALATEU

'Oku 'ikai ke ta'efakangatangata 'a e ma'u kelekele 'i Tonga'. 'Oku fakatangata 'a e totonu 'a ha taha 'oku ne ma'u ha 'api kolo mo ha 'api tukuhau lesisita ki he taimi 'oku kei mo'ui ai 'a e tokotaha ko ia pea 'oku fuatautau 'a e totonu ko ia 'i he ngaahi laò fefeka 'o e tukufakaholo'. Ko e totonu ki he kelekele' 'a ia 'oku foaki 'i he ngaahi lisi', 'oku fakatangata pē mo ia ki he ta'u pau (lisi). 'Oku tapu'i 'a hono fakatau atu 'o e kelekele'. 'I he founga tatau pē, 'oku 'ikai ta'efakangatangata 'a e ngaahi totonu 'a e ma'u tofi'a' 'a e kau Nōpele mo e Pule'anga'. Makehe mei ha `elia pau `o e kelekele' 'oku pukepuke ia `e he Nōpele' ki he`ene faka`aonga`i fakatautaha, `oku tauhi `a e toenga `o e tofi'a' ke vahevahe atu mei ai ha ngaahi 'api kolo mo ha ngaahi 'api tukuhau ki he tangata'i fonua Tonga pea mo lisi atu 'e he ma'u tofi'a' 'o a'u ki he pēseti 'e 5 'o e `elia fakakātoa 'o e tofi'a' ('o 'ikai ke kau ki ai 'a e lisi ki he ngaahi siasi' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva'). 'Oku tapu'i foki ke fakatau atu 'e he kau ma'u tofi'a' 'a e kelekele'.

Kuo hanga e he hisitōlia' `o fakahā mai kiate kitautolu, na'e 'omai ki Tonga ni 'a e founga makehe ko eni 'o e ma'u kelekele', hili 'a e hā'ele atu 'a e Tu'i ko Siaosi Tupou I ki 'Aositelēlia' 'i he 1853 `o Ne 'afio ai ki he tukuhausia 'a e kakai' pea na'e 'ikai ai KE NE finangalo ke hoko ha me'a pehē ki Hono kakai'. Ko e tefito'i fakakaukau na'e pāletu'a mai ki he founga hono vahevahe 'o e kelekele' ke ma'u `e he kakai' `o 'ikai ngata pē 'i ha`anau `api nofo`anga ka ko ha kelekele foki ke tō ai `enau me'atokoni'.

'Oku 'ikai puli 'a e hokohoko atu pē ko ia `a e faka`ange`ange `a e tupu tokolahi `o e kakai `o Tonga' kae kei tu'u ma'u pē 'a e kelekele ia 'o e fonua'. Ko ia ai, 'oku mahino 'e 'ikai malava ke ma'u kelekele 'a e tangata Tonga kotoa neongo 'oku 'i ai 'ene totonu ki ai 'i he lao'. Na'e

3.1 NGAARI 'API KOLO MO E 'API TUKUHAI

3.1.1 NGAARI TOTONU KI HE NGAARI 'API KOLO MO E 'API TUKUHAI

Ko e ngaari 'api' ko e ngaari konga kekekele 'oku vahevahe ki he fa'ahinga 'e ua, 'a ia ko e ngaari 'api kolo pē ngaari 'api tukuhau 'oku tuhu'i pau 'e he Lao ki he Kekekele' 'a hono ngaari 'ēlia'. Ko e 'ēlia si'isi'i taha ki he ngaari 'api kolo' ko e pole 'e 30 pea ko e 'ēlia lahi taha' ko e lute 'e 1 pole 24. Ko e 'ēlia lahi taha ki he ngaari 'api tukuhau' ('a ia 'oku 'iloa ko 'uta pē kekekele he vao 'oku lahi faka'aonga'i ki he ngoue') ko e 'eka 'e 8 ¼. 'Oku foaki 'a e ngaari 'api ko 'eni mei he ngaari tofi'a' 'i ha tala'api ki ai ha tangata Tonga 'oku ta'u 16 pē lahi ange.

(i) Ta'u fakalao ki he ma'u ha 'api'

'I he lao lolotonga', ko e tangata Tonga pē kuo 'osi ta'u 16 pē lahi ange ai 'e malava ke ne ma'u 'api kolo pē 'api tukuhau. Na'e kehekehe 'a e ongo na'e fakahā mai mei he kakai fekau'aki mo e kaveinga ni pea ko e ni'ihii na'a nau poupou'i ke kei tu'uma'u pē 'a e ta'u 16 pea konga ia na'a nau fiema'u ke hiki hake 'a e ta'u motu'a ki he 18, 20 pē 21. Na'e poupou'i 'e he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kekekele 'o e 1983 'a e ta'u 21, koe'uhi ko e pehē 'oku kei ako 'a e fānau tangata' ia 'i he'enau ta'u 16, kā ko e ta'u 21 'e matu'otu'a fe'unga ai 'a e tangata Tonga ke ne ngāue'i 'a e kekekele' 'o kapau 'e 'ikai ke hoko atu ha'ane feinga ako faka'atāmai. Na'e poupou'i mo e ta'u 21 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kekekele 2010 'a e kau Nōpele'. Na'e fakahoko mai 'e kinautolu ko ia na'a nau poupou'i 'a hono hiki hake 'o e ta'u fakalao' 'a e 'uhinga meimeii tatau.

FOKOTU'U 1: KE hiki hake mei he ta'u 16 ki he ta'u 21 'a e ta'u fakalao 'e ma'u ai 'e he tangata Tonga' 'a e totonu ki ha 'api kolo pē 'api tukuhau.

(ii) Ke tatau 'a e ngaari totonu ki he kekekele' ma'a tangata mo fefine

Na'e 'i ai 'a e teke mālohi, mei he kakai tangata mo e kakai fefine fakatou'osi pea pehē ki he ngaari kulupu kakai fefine', ke 'oange ha totonu 'a e kakai fefine ke nau lava 'o tala'api mo ma'u 'api kolo mo e 'api tukuhau. Na'e poupou foki ki he fokotu'u ni 'a e Kautaha 'o e Ngaari Pangikē 'a Tonga, 'o fakamamafa'i ha 'uhinga fakakomēsiale, ko e lahi hake 'i he vaheua 'o e

kakai 'oku nau ngāue 'i Tonga ko e kakai fefine, kā 'oku 'ikai 'oange ha'anau faingamalie ke ma'u 'api kolo mo 'api tukuhau lēsisita. Na'e tui 'a e kau fakafofonga mei he ngaahi Pangikē' na'e 'ikai ke 'uhinga mālie, 'i he fakakaukau fakapisinisi, 'a hono ta'ofi ko ia 'o e kakai fefine ke 'oua te nau ma'u 'a e ngaahi 'api pehē', 'o tautautefito ki he faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai fefine 'oku nau hoko ko e tokotaha 'oku ne 'omai 'a e pa'anga hū mai ki he ngaahi fāmili'. 'Oku 'ikai ha 'api lesisita 'o e kakai fefine' ke malu'i'aki ha'anau nō ki ha taumu'a fakalalaka pē ko ha toe taumu'a kehe, ke tokoni ki honau tu'unga ko e tokotaha 'oku ne 'omai 'a e pa'anga hū mai ki he fāmili'. 'Oku ta'ota'ofi foki 'a e kakai fefine', koe'uhi ko e si'isi'i 'a e faingamālie ke nau ma'u kelekele', mei hono fakahoko ha ngaahi ngāue fakatupulaki faka'ekonōmika 'e malava ke tokoni'i ai kinautolu ke nau a'usia 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'oku malava ke nau a'usia'. Neongo 'oku malava ke ma'u 'api lisi 'a e kakai fefine', 'oku fakamoleki ha taimi lahi 'i he founa ngāue' pea toki fakakakato ha lisi koe'uhi ko e ngaahi tautoloi fuoloa ki mu'a pea toki lēsisita 'a e ngaahi lisi'. 'I he tu'unga faka'ekonōmika', 'oku hoko 'a e ngaahi me'a ko ia' ke ne fakafe'ātungia'i 'a e fakalalaka fakakātoa 'a e fonua.

'I he teke ko eni ke a'usia 'a e potupotu tatau', na'e fakahā mai ai ki he Komisoni' 'a e ngaahi tukupā fakavaha'a pule'anga kuo fakahoko 'e Tonga fekau'aki mo e potupotu tatau 'a e totonu 'a e tangata' mo e fefine'. 'I he lēvolo fakafonua', 'oku 'i ai ha teke ke potupotu tatau 'a e mēmipa kotoa 'o e sosaieti', 'o fakafou 'i he Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua ki he Tangata' mo e Fefine' mo e Fakalalaka', pea 'oku fakatō mamafa ki he vahevahe tatau 'o e, mo e faingamālie ke ma'u 'a e, ngaahi koloa'. 'I he tu'unga faka-vahefonua mo fakavaha'a pule'anga', 'oku mēmipa 'a Tonga ki he ngaahi konivēsio mo e ngaahi aleapau³ fekau'aki mo e potupotu tatau 'a e totonu 'a e tangata' mo e fefine'. 'Oku totonu ke faipau 'a Tonga, 'i he'ene hoko ko e mēmipa, ki he ngaahi fatongia fakavaha'a pule'anga ko ia' pea talangofua ki he ngaahi kupu 'o e ngaahi konivēsio mo e ngaahi aleapau ko ia'.

³ Beijing Platform for Action of Women (Sepitema 1995), Millennium Development Goals (Sepitema 2005), Commonwealth Plan of Action for Gender Equality 2005-2015, Revised Pacific Platform for Gender Equality 2005-2015, Konivesio ki he Ngaahi Totonu 'a e Fanau (fakamo'oni ki ai 'a Tonga 'i he 1995).

Na'e fokotu'u mai foki ke 'oua 'e foaki ha ngaahi 'api tukuhau ki he kakai fefine' 'o taumu'a ke nau ngāue'aki ko ha 'uta mo ngoue'i. Na'e 'ikai 'aupito ko ha ngafa tukufakahoko ia 'o e kakai fefine' ke fai ha ngaahi ngāue mamafa mo fefeka 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'i he ngoue'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia mahino 'o e tangata' mo fefine' 'i he sosaieti faka-Tonga' pea 'oku mahu'inga ia 'i he'ene 'omai 'a e 'ata 'o e ngaahi tefito'i tui mo e 'ulungaanga tukufakaholo 'i Tonga'. Neongo 'oku faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai fefine 'oku nau ngāue pa'anga', 'oku lahilahi ke hoko pē 'eni 'i he ngaahi sekitoa 'oku 'ikai kau ai 'a e ngaahi ngāue mamafa pē 'uli 'o hangē ko e ngoue'. 'Oku kei fu'u mahu'inga pē 'a e ngaahi fatongia 'o e tangata' mo fefine' 'i he nofo 'a e sosaieti Tonga' pea 'oku fiema'u ke malu'i mo tauhi ia. 'I he lolotonga ni, 'oku ongo'i 'e he Komisoni 'e lelei ange ke kei ngaue'aki pē 'i Tonga ni 'a e lao lolotonga', 'a ia 'oku ne 'oange ki he kakai tangata pē 'a e totonu ke lesisita 'a e ngaahi 'api ko `eni.

'Oku hangē 'oku fepakipaki 'a e ngaahi fatongia taipau 'o e tangata' mo e fefine' 'i he sosaieti Tonga' mo e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e potupotu tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'a ia 'oku feinga ki ai 'a e ngaahi kulupu fakavaha'a pule'anga 'oku nau fengāue'aki mo Tonga pea 'oku nau teke mālohi 'a e ngaahi fakakaukau ko ia'. Neongo ia', 'oku mahu'inga ke toe siofi mo pukepuke 'a e ngaahi anga fakafonua 'oku mahu'inga ki Tonga', pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku hoko 'o makehe ai 'a Tonga 'i he tu'u fakamāmani lahi'. Koe'uhi ke a'usia 'a e taumu'a ko ia', 'oku fokotu'u atu ai ke tau ngāue'aki ha ngaahi founa 'oku toe totonu ange 'i ha'atau fakakaukau'i pē ko e hā 'a e me'a 'oku tonu ke foaki ki he kakai fefine'. 'I he taimi tatau, 'e fiema'u ke kei pukepuke 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'i he sosaieti Tonga' kae 'ikai ko ia 'oku mahu'inga ki he ngaahi sosaieti kehe'.

'Oku fiema'u ke toe fakatokanga'i ange 'a e ngaahi fakakaukau felāve'i mo e potupotu tatau 'a e tangata' mo e fefine', 'a ia na'e tupu mei he ngaahi sosaieti kehekehe 'oku kehe 'aupito 'a honau hisitōlia, anga fakafonua, ngaahi fakakaukau fakamāmani mo e ngaahi me'a 'oku nau mahu'inga'ia ai'. 'O hangē ko eni', ko e teke ko ia ke ma'u 'a e potupotu tatau ma'a e kakai fefine Tonga', 'o fakatatau ki he ngaahi fakakaukau fakamāmani lahi felāve'i mo e potupotu tatau', 'e hoko ia ke to'o ai 'a e ngaahi tu'unga fatongia 'o hangē ko e 'fahu' mo e 'mehikitanga',

'a ia 'oku ne hiki 'a e kakai fefine Tonga' ki ha tu'unga fatongia makehe mo laulōtaha 'i hotau sosaieti'. Ka to'o 'a e ongo fatongia mātu'aki mahu'inga mo tuputupu'a ko 'eni', 'e to'o ia mei he uho 'o e anga tu'ufonua 'o Tonga'. Ko ia ai, 'oku fekumi 'a e Komisoni' ki ha ngaahi founa 'oku toe potupotu tatau pea toe totonu ange ma'a e kakai fefine Tonga', kā 'i he taimi tatau 'oku malu mo kei pukepuke `a fufula ai 'a hotau ngaahi anga tu'ufonua', he 'oku mahu'inga.

Na'e fokotu'u mai foki mei he kakai' ke foaki ma'a e kakai fefine' ha totonu ke nau lava 'o tala'api mo ma'u 'api, kae fakangatangata pē ki he 'api kolo 'a ia 'e malava ke ne langa ai ha fale. 'Oku 'i ai 'a e ngafa tu'ufonua 'o e kakai fefine' 'i Tonga', 'a ia 'oku nau anga maheni pē ki ai pea 'oku kei pikitai mo mahu'inga'ia pē 'a e kakai fefine Tonga 'o e kuonga ni 'i honau ngaahi ngafa tukufakaholo 'i he sosaieti'. 'Oku 'i ai 'a e fakakaukau 'e lava ke toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e fefine Tonga' 'i he tu'unga fakalalakaka 'oku nga'unu ki ai 'a e sosaieti 'i he kuonga ni, 'o kapau 'e lava ke foaki ange hano 'api kolo. 'E hoko hono foaki ha 'api kolo ki ha fefine ke toe 'ata mai ai 'a e faka'au ke mahu'inga ange 'a e ngafa 'o ha fefine 'i he kuonga ni, 'i he'ene hoko ko e tokotaha 'oku ne ngāue'i 'a e pa'anga hū mai ma'a e fāmili' pea tokonia ia ke ne lava 'o ma'u ha 'api ma'a hono fāmili'.

FOKOTU'U 2: KE 'i ai ha totonu 'a ha fefine Tonga kuo ne 'ausia hono ta'u 21 ke ne kole hano 'api kolo, 'a ia 'e malava ke lesisita ia 'i hono hingoa'. 'I he'ene pekia', 'e 'oatu leva 'a e kelekele' 'o fakatatau ki he ngaahi lao 'o e hokohoko 'ea', 'a ia kuo pau ke fakatonutonu fakatatau ki he fokotu'u ni. 'E 'ikai ngofua ke kole mo ma'u 'e he kakai fefine' ha 'api tukuhau lēsisita. 'E kei tauhi pē 'a e tu'unga lolotonga', 'o fakangatangata pē 'a e ma'u 'api tukuhau' ki he kakai tangata'.

'I he'ene fekau'aki mo e hokohoko 'ea', na'e fokotu'u mai ke 'ai ke tukufakaholo pē 'a e kelekele 'i he fanau' pea ke kamata pē mei he tokotaha lahi taha', 'o tatau aipē pe ko e tangata pe fefine. Na'e 'ohake 'e he kakai mo ha ngaahi me'a kehe pē 'oku fa'a hoko 'a ia 'e toki fai ha lave atu ki ai 'amui ange `o kau ai 'a e ngaahi totonu 'a ha uaifi 'oku 'ikai ha'ane kovi, ngaahi totonu 'o ha (ngaahi) 'ofefine 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha foha 'o e ongomātu'a', mo e ngaahi totonu 'a e uitou'.

(iii) Fakangatangata ‘a e ngaahi totonu ‘a e kakai fefine’

‘I he lolotonga ni, ‘o kapau ‘e ‘ikai ha foha, ‘oku ‘i ai leva ‘a e totonu ‘a e ngaahi ‘ōfefine’ ke nau pukepuke ‘a e ngaahi ‘api’ kae ‘oua kuo nau mali. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e uitou ke nofo mo ne ngāue‘aki ‘a e ‘api kae ‘oua kuo fakamo‘oni’i kuo ne fe‘auaki pē tonu mali, toe mali pe pekia. ‘E ‘i ai foki ‘a e ngaahi fokotu‘u ‘amui ange ‘a ia ‘e ‘oange ai ha ngaahi totonu ki he kakai fefine’ ‘i ha hoko ha ngaahi me‘a kuo tuhu‘i pau.

(a) Ngaahi totonu ‘a e ‘ōfefine’

‘I he lao lolotonga’, ‘o kapau ‘oku ‘ikai ha ‘ea tangata ke ‘ea hoko ‘i he taimi ‘e pekia ai ‘a e tokotaha ma‘u ‘api’, ‘e ma‘u leva ‘a e ‘api’ ‘e he ngaahi ‘ōfefine te‘eki mali pea te nau ma‘u fakataha ‘a e ‘api’ lolotonga ‘enau kei mo‘ui’ kae ‘oua ke nau mali pe tonu pe fe‘auaki. ‘Oku totonu ke to‘o ‘a e fakangatangata ko eni kae faitatau ‘a e ngaahi totonu’ he ‘oku ‘ikai ke hilifaki ha fakangatangata pehē ki he totonu ‘a e kakai tangata’. ‘Oku hōhoa mālie foki ‘a hono to‘o ‘o e fakangatangata ko eni’ mo e ngaahi fakamatala ‘e ‘oatu ‘amui ange fekau‘aki mo e ngaahi totonu ‘a e ‘ōfefine’ ‘i ha taimi ‘e ‘ikai ke ‘i ai ai ha ‘ea tangata.

FOKOTU‘U 3: KE fakapekia ‘a hono fakangata ‘a e totonu ‘a e ‘ōfefine’ ‘i hano fakamo‘oni’i ‘oku ne tonu pē fe‘auaki.

‘I he fakalūkufua ‘o e fokotu‘u na‘e ‘omai ‘e he kakai fekau‘aki mo e me‘a ni, na‘a nau loto ke to‘o ‘a e ngaahi fakangatangata pea fakangofua ‘a e ‘ōfefine’ ke ne kei ma‘u pe ‘a e ‘api’ neongo kuo ne mali. ‘Oku ‘uhinga mālie eni ‘o tautautefito ki ha ‘api na‘e ‘ikai ke ma‘u ‘e he tamai’ ‘i ha tukufakaholo mei hono fāmili, kā ko ha kelekele na‘e toki ma‘u fo‘ou pē ‘e he tamai’ mo hono uaifi’ pea na langa hake fakataha mo ‘ena fānau’.

‘Oku ‘uhinga ‘a e “kelekele na‘e toki ma‘u fo‘ou” ki ha ‘api kolo pē ‘api tukuhau kuo foaki ‘o lēsisita ‘i ha tokotaha ma‘u ‘api, ‘o ‘ikai ke ne ma‘u ia koe‘uhi ko ha‘ane totonu ko e ‘ea ki he ‘api ko ia’. Ko e taimi leva ‘oku toki pekia ai ‘a e tokotaha ma‘u ‘api’, ‘e ‘oatu ‘a e kelekele na‘e toki ma‘u fo‘ou ko eni’ ki he ‘ea’ pea ‘e hoko leva ia ko ha kelekele fakafāmili pē tukufakaholo.

Kaikehe, 'o tatau ai pē pe ko e kelekele na'e toki ma'u fo'ou pe ko e kelekele fakafāмили/tukufakaholo 'oku ngāue'i mo fakatupulaki 'e he tokotaha ma'u 'api' mo hono fāмили 'a e kelekele ko ia 'i he vaha'a taimi 'oku ne mo'ui ai. 'I he'ene pehē, 'oku 'ikai totonu ke fakangatangata pē 'a e totonu 'a e 'ōfefine' ki he kelekele na'e toki ma'u fo'ou'.

FOKOTU'U 4: KE 'oua 'e toe fakangatangata 'a e 'ea hoko 'a ha 'ōfefine' ki he taimi pē 'oku te'eki mali ai'. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha foha tangata 'o e tokotaha ma'u 'api kuo pekia', 'e 'ea hoko 'a hono ngaahi 'ōfefine' 'o anga pehe ni. 'O kapau 'oku tokolahi 'a hono ngaahi 'ōfefine' 'i he toko taha', pea 'e hoko hake 'a e 'ōfefine lahi taha'ke ne ma'u `a e kelekele kae `oua kuo ne pekia pea 'e iokohoko atu leva 'a e kelekele' ki hono fanga tehina 'o fakatatau ki honau ta'u motu'a 'o kamata mei he lahi taha, pea te nau ma'u ia kae 'oua kuo nau pekia kotoa. 'I he taimi 'e pekia ai `a e `ofefine fakamuimui taha, 'e hoko atu leva 'a e 'api' ki he fānau 'o e ngaahi 'ōfefine ('a e ngaahi foha `o fakahokohoko `i honau ta'u motu'a, pea hoko leva ki he ngaahi `ofefine `o nau fakahokohoko `i honau ta'u motu'a, kapau `oku `ikai ha ngaahi foha) `o kamata mei he fanau 'a e `ofefine lahi taha pea hokohoko atu leva `o fakatatau ki he ngaahi lao `o e tukufakaholo'.

(b) Ngaahi totonu 'a e uitou

'I he felāve'i mo e uitou', 'oku 'i ai 'ene totonu ke ne ma'u mo ngāue'aki, 'a e kelekele 'a hono husepāniti kuo pekia' lolotonga 'a 'ene kei mo'ui', pe kae `oua kuo fakamo'oni'i kuo ne fe'auaki pe tono, pe toe mali pe pekia. 'Oku totonu ke to'o 'a e fakangatangata ko eni' kae lava ke faka'ai'ai 'a e potupotu tatau koe'uhi 'oku 'ikai ke hilifaki ha fakangatangata pehē ki he totonu 'a e kakai tangata' ki he kelekele'. 'Oku hōhoa mālie 'a hono to'o 'o e fakangatangata ko `eni mo e ngaahi fakamatala ki mu'a fekau'aki mo e totonu 'o ha 'ōfefine te'eki mali.

FOKOTU'U 5: KE fakapekia 'a hono fakangatangata 'a e totonu 'a ha uitou (lolotonga 'a 'ene kei mo'ui') 'i hano fakamo'oni'i na'a ne fakahoko ha tono pē fe'auaki.

'Oku 'ikai lava 'e ha uitou 'o lisi atu pē mōkisi 'a e kelekele'. 'Oku fokotu'u mai 'e he kakai' mo e ngaahi kulupu makehe' ke fakangofua 'a e uitou ke ne lisi atu mo mōkisi ha kelekele 'o kapau 'e

loto ki ai 'a e 'ea' koe`uhi `e lava pē ke ne fiema'u ha pa`anga ke fakatupulaki 'aki 'a e kelekele kuo ne ma'u tukufakaholo'.

FOKOTU'U 6: KE fakangofua 'a e uitou' ke ne lisi atu pe mōkisi 'a e kelekele 'a ia 'oku ne fakauitou ai', 'o kapau pē 'e loto ki ai 'a e 'ea'.

Na'e fokotu'u mai ke toe vakai'i 'a e ngaahi totonu 'a ha uitou 'oku nofo 'i ha fonua muli. Ko e taumu'a foki 'a hono 'oatu 'o ha totonu ki ha uitou ke 'i ai ha 'api nofo'anga ke nofo ai 'i he toenga 'o 'ene mo'ui'. 'O kapau 'oku nofo ia 'i muli', `oku ta'e `aonga leva `a e taumu`a ia ko `eni. 'Oku fokotu'u mai ke 'ai ha tu'utu'uni fakalao ke fakamālohi'i leva ha uitou pehē ke ne momoi atu 'a 'ene ngaahi totonu' ki he 'ea'. 'E lava ke mo`oni `aupito `eni 'o tautautefito ki he taimi 'oku fakauitou ai 'a e uaifi fika ua pe tolu 'o e tokotaha ma'u kelekele', ka ko e 'ea' ia ko e foha mo e 'uluaki uaifi'. 'Oku 'ikai poupou'i 'e he Komisoni 'a e fokotu'u mai ke to'o 'a e totonu 'a ha uitou 'oku nofo 'i ha fonua muli'. Kaikehe, 'e fuatautau 'a e ngaahi totonu 'a e uitou 'aki 'a e ngaahi totonu 'a ha tokotaha tauhi' (caretaker) 'o hangē ko ia 'oku 'oatu 'i he Fokotu'u 10 'i lalo'.

Na'e toe 'omai mo ha fokotu'u `i ha meimei founa tatau fekau'aki mo ha 'ea 'oku nofo 'i ha fonua muli, 'a ia 'oku totonu ke fiema'u ke ne momoi 'a 'ene ngaahi totonu ki ha mēmipa 'o e fāmili 'oku nofo 'i Tonga. 'Oku 'ikai ke poupou'i 'e he Komisoni 'a e fokotu'u ni kae hangē ko e uitou', 'e fuatautau ia `i he ngaahi totonu 'a e tokotaha tauhi' (caretaker).

'I ha ha kelekele na'e toki ma'u fo'ou mai `e ha husepāniti pe koha uaifi, kapau `oku pekia 'a e husepāniti 'e fakangatangata 'a e totonu 'a hono uaifi' 'o hangē pē ha uitou 'o ha kelekele fakafāmili.

Na'e fokotu'u mai mei he kakai' ke toe fakalahi ange 'a e ngaahi totonu `a ha uitou ki ha kelekele na'e toki ma'u fo'ou koe`uhi na'e 'ikai ko ha kelekele fakafāmili ia. 'Oku totonu ke kau 'i he ngaahi totonu ko ia' 'a e totonu ke mōkisi pe lisi atu 'a e kelekele ko ia'.

‘Oku poupou’i ‘e he Komisoni’ `a e lisi atu pe mōkisi ‘a e kelekele’ `e he uitou ‘o kapau ‘e loto ki ai ‘a e ‘ea’. Kaneongo ia, kapau ko ha kelekele na’e toki ma’u fo’ou pea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fānau ia `a e uitou mo hono husepaniti kuo pekia, ‘e ‘ikai leva ke toe fiema’u ke tomu’a fakangofua ia (‘e he ‘ea’).

FOKOTU’U 7: KO E totonu ‘a ha uitou ki ha kelekele na’e toki ma’u fo’ou ‘e hono husepāniti’ ‘e kau ai ‘a e totonu ke ne lisi atu pe mōkisi ‘a e kelekele ko ia’ ‘o kapau ‘oku loto ki ai ‘a e ‘ea, pea kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fānau mo hono husepāniti, pea ‘e ‘ikai ke toe fiema’u ke tomu’a fakangofua ia.

Na’e fokotu’u mai foki mei ha ni’ihi ‘o e kakai ke fili pē `e he uitou pe ko hai ‘e hoko hake ki he kelekele ko `eni na’e toki ma’u fo’ou, ‘o kapau kuo pekia `a hono husepāniti `ona pea ‘ikai ‘i ai ha ‘ea (ha’ana fānau). Ko e taumu’a ‘o e fokotu’u ko `eni ke fakangofua ‘a e fānau ohi pe mo e fānau tu’utāmaki ‘a e tokotaha ‘o’ona ‘a e kelekele na’e toki ma’u fo’ou’, kae tautautefito kia kinautolu ko ia na’a nau nofo mo tauhi ‘a e tokotaha ma’u ‘api’ mo hono uaifi, ke nau hoko hake ki he kelekele ko ia’.

Na’e fihi pē mo e ngaahi fakakaukau na’e ‘omai mei he kakai’ fekau’aki mo e ngaahi totonu ‘a ha fānau tu’utāmaki’ pe ohi’ ke ne ‘ea hoko ki ha kelekele. `I he taimi `oku `ikai ai ke `i ai ha fānau `a e ongo me`a pea ko e kelekele ia na’e toki ma’u fo’ou `o `ikai tukufakaholo mai mei he mei he famili `o e tangata, pea `e lava ke ‘uhinga mālie pē ha hoko hake ha fānau ohi ki ha kelekele ‘o tautautefito kapau na’e nofo mo tauhi ‘a ‘ene ongomātu’a ohi’. ‘E malava foki ke ‘ea hoko mo ha fānau tu’utāmaki kuo `osi ohi fakalao. Ko ia ai, ‘e hoko ‘a e ohi ‘o ha fānau tu’utāmaki ko ha me’a mātu’aki mahu’inga ia ke fakakaukau’i ‘e he tokotaha ma’u kelekele’ mo hono uaifi, tautau tefito ‘ene fekau’aki mo e tukufakaholo ‘o e kelekele’.

‘I hono vakai’i ‘o e ngaahi fokotu’u ko `eni, na’e fakakaukau ‘a e Komisoni kapau ‘e ‘oange ha totonu pehē ki he uitou’ ‘e tatau pē ia mo hano fakangofua ‘a e uitou’ ke ne tohituku ‘a e kelekele’ ki ha ni’ihi kehe. Kaikehe, ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ke fakangofua ke ‘ea hoko ‘a e fānau kuo ohi fakalao’, ‘i ha hoko ha me’a pehe ni, ke ne ma’u ai `a e kelekele na’e toki ma’u

fo'ou. 'A ia ko hono mo'oni', kapau 'oku fakamaatoato ha ongomātu'a ke 'ea hoko ha'ana fānau ohi pe fānau tu'utāmaki ki hona kelekele, pea na ohi fakalao 'a e leva fānau ko ia'.

FOKOTU'U 8: KE hoko 'a e fānau ohi fakalao' ('o kamata mei he ngaahi foha 'i he hokohoko 'a honau ta'u motu'a, pea kapau 'e 'ikai ha ngaahi foha pea hoko ki he ngaahi 'ōfefine' 'i he hokohoko honau ta'u motu'a') ko e 'ea ki he kelekele na'e toki ma'u fo'ou', 'o kapau 'e 'ikai 'i ai ha fānau mali 'a e tokotaha ma'u kelekele'.

(c) *Ngaahi totonu 'a ha uaifi kuo li'aki*

'I he hoko atu mo e ngaahi totonu 'a e kakai fefine', na'e `ohake 'i he ngaahi fakataha' mo e kakai `a e tu'unga 'o ha uaifi `oku `ikai ha`ane kovi kuo li'aki 'e hono husepāniti' mo e fokotu'u mai ke 'oange ha totonu ki he uaifi ko eni' ke hoko atu pē 'a 'ene nofo 'i he 'api fakafānili na'a ne tokoni ke langa, tautautefito kapau 'oku 'i ai ha'ane fānau' mei he mali ko ia. Kuo 'osi fakalao'i 'a e ngaahi me'a ni 'i he ngaahi fonua kehe pea 'oku poupu'i 'e he Komisoni' ke ngāue'aki ha founa tatau 'i Tonga ni. Na'e pehē foki `e he kakai' 'i he`enau sio fakalūkufua, ko ha uaifi kuo ne tokanga'i 'a hono husepāniti' mo ohi hake 'a 'ena fānau' 'oku tonu ke ne ma'u ange ha ngaahi totonu fakakelekele lahi ange mei he ngaahi fakangatangata lolotonga.

FOKOTU'U 9: KE 'i ai ha totonu 'a e uaifi kuo li'aki' ke nofo mo 'ene fānau' 'i he kelekele mo e 'api nofo'anga 'o e fānili', kae 'oua kuo toe mali pe pekia.

(iv) ***Ngaahi totonu 'a e tokotaha 'oku ne tauhi 'a e 'api'***

Ko ha toe me'a 'e taha na'e `omai ki he Komisoni mei he kakai', 'oku 'i ai 'a e ngaahi fānili 'oku nofo muli 'a e tokotaha ma'u kelekele' ia mo 'ene fānau kotoa' pea ko ha mēmipa pē 'o e fānili' 'oku nofo 'i Tonga ni 'o tauhi 'a e 'api' mo fua 'a e ngaahi kavenga ki he ma'u tofi'a' 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e fokotu'u mai ke 'oange ha ngaahi totonu `e ni`ihi ki he mēmipa ko ia 'o e fānili' koe'uhi ke 'oua `e tafoki hake pē `a e 'ea ia 'o tuli mei he kelekele 'i ha pekia 'a e tokotaha ma'u `api. 'Oku totonu ke faka'ai'ai 'e he me'a ni 'a kinautolu 'oku 'ea hoko ka kuo nofo fuoloa 'i tu`apule`anga' ke nau toe tokanga ange ki honau kelekele 'i Tonga ni'.

FOKOTU'U 10: 'OKU totonu ke 'i ai ha totonu 'a e mēmipa 'o e fāmili 'a ia na'e loto 'a e tokotaha ma'u `apí ke ne nofo 'i he kelekele fāmili' mo tauhi, ia 'i ha ngaahi ta'u 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 5, ke ne nofo 'i he `api pea `oua `e tuli `e he ma'u `apí, uitou pe ko e `ea. Ko e totonu ko `eni ke ne nofo 'i he 'api' kuo pau ke tatau ia mo e lahi `o e ngaahi ta'u na'e nofo ai `a e mēmipa `o e famili `o tauhi `a e `api fakafāmili. 'O kapau leva 'e fiema'u ia 'e he tokotaha ma'u kelekele', uitou' pē 'ea' ke ne fa`iteliha ia ki he `apí ka 'oku te'eki ke kakato 'a e vaha'a taimi ia ko ia', kuo pau ke ne totongi ha totongi huhu'i fe'unga ki he mēmipa ko ia 'o e fāmili', 'i ha mahu'inga kuo na felotoi ki ai. Ka 'ikai ke na felotoi ki ha mahu'inga, kuo pau ke tu`utu`uni leva 'o e totongi huhu'i' ia `e he Komisoni Kelekele Tau'atāina.'

(v) Ke 'oua 'e hoko ki ha kelekele ha taha 'oku vale pe faha

Na'e `ohake foki mo ha taha 'oku vale pe faha. Na'e fakahoko mai `e 'ikai lava ke hoko ha taha pehē ki ha hingoa tukufakaholo mo ha tofi'a, 'o fakatatau ki he kupu 30 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku totonu ke ngāue'aki mo e fakangatangata tatau ki he tukufakaholo ki ha 'api.

FOKOTU'U 11: KE 'oua na'a hoko ha taha 'oku vale pe faha `o ma'u ha kelekele pe hingoa tukufakaholo ki ha kelekele. 'O kapau 'e fiema'u ke fakapapau'i 'a e tu'unga faka'atāmai 'o ha taha ki he taumu'a ko e tukufakaholo ki ha kelekele, 'e fakahoko `aki ia ha tohi fakamo'oni fakafaito'o mei he Talēkita 'o e Mo'ui'.

FOKOTU'U 12: KE 'oua na'a hoko ha taha 'oku vale pe faha ki ha hingoa tofi'a tukufakaholo. 'O kapau 'e fiema'u ke fakapapau'i 'a e tu'unga faka'atāmai 'o ha taha ki he taumu'a ko e tukufakaholo ki he hingoa tofi'a tukufakaholo, 'e fakahoko ia 'i ha tohi fakamo'oni fakafaito'o mei he Talēkita 'o e Mo'ui'.

(vi) Ke 'oua 'e fakangatangata 'a e totonu ke te kole hato 'api ki he feitu'u pē ko ia 'oku te nofo 'i ai

Na'e fokotu'u mai foki mei he kakai' ki he Komisoni' ke fakangofua ha tokotaha ke tala`api ki ha kelekele 'i ha feitu'u pē 'i Tonga ni, kae 'oua 'e fakangatangata ki he kelekele pē 'i he feitu'u 'oku te nofo ai', 'o hangē ko ia 'oku fakahā mahino 'e he kupu 35 'o e Lao ki he Kelekele'.

FOKOTU'U 13: KE lava ha taha 'o kole ha kelekele 'i ha feitu'u pē 'i Tonga ni, kā 'e kei ngāue'aki pē 'a e fakangatangata 'i he kupu 35 'o e Lao ki he Kelekele'.

(vii) Totonu ke fili 'a e foha ('ea) mo e mokopuna ('ea) tangata 'o e tokotaha ma'u kelekele 'Oku 'oange 'e he kupu 84 mo e 85 'o e Lao ki he Kelekele', ki he foha pē ko e mokopuna ('ea) tangata 'a ia 'oku ne lolotonga ma'u kelekele lēsisita, kā 'oku ne toe 'ea pē ki ha kelekele fakafāмили', 'a e totonu ke fili pe te ne ma'u 'a hono kelekele lolotonga pē ko 'ene ma'u 'a e kelekele ko ia 'o 'ene tamai pē ko 'ene kui tangata' ('a ia 'oku ne 'ea hoko ki ai). Ko e fokotu'u na'e fai mai ke to'o 'a e totonu 'a e mokopuna ('ea) tangata ke fili', koe'uhi ka fili 'e he foha lahi taha' ke ne ma'u pē 'e ia 'a hono kelekele 'o'ona' pea 'e hoko atu leva 'a e fili ki he foha hoko hake' (tokoua 'o e 'ea') pea hokohoko aipē 'eni ki he ngaahi tehina 'o e foha 'ea' 'o fakatatau ki honau ta'u motu'a'.

Ko e me'a 'oku hoko 'i heni ko e lava ia 'a e tokotaha ma'u kelekele ia ke ne '. Ko e fakaehaua pehe' ni 'oku totonu ke fakangata leva.

FOKOTU'U 14: 'O Kapau 'oku 'osi 'i ai ha 'api lēsisita ia 'o e 'ea pea ne fili ia ke ne ma'u pē 'a hono kelekele 'o'ona, 'e hoko atu leva 'a e totonu ke fili ki he kelekele fakafāмили ki hono fanga tokoua', kae 'ikai ko hono foha 'o hangē ko e lao lolotonga ki he hokohoko 'ea kuo tau maheni mo ia'.

Na'e toe fokotu'u mai foki ke 'oua 'e fakangatangata pē ki he foha ('ea') pē mokopuna ('ea') tangata 'a e totonu ke fili, 'a ia 'oku foaki 'i he kupu 84 mo e 85 'o e Lao ki he Kelekele' kae 'atā ia ki ha taha pē 'oku 'ea ki ha kelekele.

FOKOTU'U 15: KE 'oua 'e fakangatangata 'a e totonu ke fili' ki he foha ('ea) mo e mokopuna ('ea) tangata pē 'o e tokotaha ma'u kelekele', ka 'oku totonu ke ma'u 'a e totonu ko 'eni 'e ha taha pē 'i he laine hokohoko 'ea'.

(viii) Ke 'inasi kotoa 'a e fānau 'a e tokotaha ma'u kelekele' 'i hono kelekele'

Na'e toe fokotu'u mai foki mei he kakai ke faka'inasi kotoa 'a e fānau mali 'a e tokotaha ma'u kelekele' 'i hono kelekele'. 'E malava ke fakahoko eni 'o kapau 'e tali 'a e fokotu'u na'e toutou 'ohake fekau'aki mo e Talāsiti Fakafāmili'. Na'e mei lava foki ke fakahoko 'i he Talāsiti Fakafāmili 'a e fokotu'u ko ia ke 'oange ha totonu ki he tokotaha ma'u kelekele' mo hono uaifi' ke na fili pē ko hai 'i he fānau' 'e hoko ki he kelekele'.

(ix) Ngaahi fokotu'u kehe pē ki ha ngaahi liliu 'oku tuku atu ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga'

Na'e toe 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u mei he kakai' fekau'aki mo e ngaahi 'api kolo' mo e ngaahi 'api tukuhau' 'a ia na'e pehē 'e he Komisoni 'e 'ikai lava ke ngāue ki ai koe'uhi ko e si'isi'i 'a e taimi' mo e ivi ngāue', kā 'e fiema'u ke tuku atu ki he Pule'anga' ke nau fakakaukau'i fakalelei. Ko e ngaahi fokotu'u' eni:

- (a) 'Oku totonu ke ma'u ha 'inasi 'o e tokotaha ma'u kelekele' 'i ha tupu fakapa'anga mei ha koloa fakaenatula 'oku ma'u mei lalo 'i hono kelekele'. 'I he ngaahi ta'u kuchili', na'e fakahoko ha ngaahi ngāue kumi lolo 'i Tonga ni pea na'e fiema'u ai ke vili ha ngaahi vaitupu 'i he ngaahi 'api lēsisita'. Kapau na'e ma'u ha lolo, ko e me'a na'e kole 'e he tokotaha ma'u kelekele' ke 'i ai hano 'inasi 'i he ngaahi tupu na'e mei ma'u mei ai. Na'e tatau pē mo e kole mai ke 'oange ha totonu 'a e tokotaha ma'u kelekele' ki ha 'inasi pehē 'o kapau 'e ma'u ha maka mahu'inga pe ngaahi koloa kehe 'i lalo hono kelekele'.
- (b) Na'e fiema'u 'e he kakai' ke fakama'ala'ala ange 'a e totonu 'a ha keli (vaitupu ki he vai) 'i hono kelekele'. Ko ha me'a eni ia ke tokanga ki ai 'a e Poate Vai 'a Tonga' ke nau fakakaukau i pea fakamahino ki he kakai'.
- (c) 'Oku kei tu`utu`uni pē 'e he kupu 74 'o e Lao ki he Kelekele' 'a e tokotaha 'oku ne ma'u ha 'api tukuhau' ke ne tō 'a e fu'u niu 'e 200 'i hono kelekele'. 'Oku 'ikai fakamālohi'i 'eni 'i he ngaahi 'aho ni, kā na'e fokotu'u mai koe'uhi' ko e mahu'inga fakakomēsiale 'o e niu' pea mo hono ngāue'aki 'i he ngaahi fiema'u faka'api', ke

fakamālohi'i fefeka 'a e lao ni 'Oku totonu ke vakai'i eni 'e he Pule'anga' pe 'oku kei fiema'u ke fakahoko ia 'i he ngaahi 'aho ni koe'uhi ko e fakangatangata `o e fiema'u `o e fua mataka.

- (d) 'Oku hilifaki 'e he kupu 64 'o e Lao ki he Kelekele' ha totongi fakata'u 'a ia ko e sēniti 'e 80 ki he ngaahi 'api tukuhau' kotoa, pea 'oku totongi ia ki he tokotaha ma'u tofi'a'. Ko e totongi ko eni 'oku ne pukepuke 'a e fehokotaki 'a e ma'u tofi'a' mo e kelekele' he kapau leva `oku 'ikai ha 'ea ke hoko ki he 'api', 'e foki leva ia ki he tokotaha ma'u tofi'a'. Ko ha ki'i totongi si'isi'i `eni 'a ia 'oku kei tatau mai pē `eni 'i ha ngaahi ta'u lahi pea 'oku 'ikai foki ke loko fakamālohi'i ia 'e he kau ma'u tofi'a'. Kaikehe, ko hono mahu'inga ke kei tauhi pē 'a e fehokotaki 'a e tokotaha ma'u tofi'a' mo e kelekele'. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u mei he kakai' ke hiki 'a e totongi ko eni, kā na'e 'ikai ke nau fokotu'u mai ha fika pau. Na'e 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'u ke hilifaki ha tukuhau kelekele fakalukufua 'i he ngaahi kelekele kotoa pē ke hoko ia ko ha halanga pa'anga hū mai ma'a e Pule'anga'. 'Oku tuku atu 'e he Komisoni' 'a e me'a ni ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga'.

3.1.2 FOUNGA 'E LAVA KE MA'U AI HA TOTONU KI HA 'API

Na'e hoha'a 'a e kakai' ki he founga ngāue ki hono lēsisita 'o e kelekele', 'a ia kuo pau ke nau fou ai kae lava ke ma'u ha 'api. Ko e ngaahi sitepu kotoa ki hono ma'u ko ia ha `api na'e loloa ma'u pe mo faingata'a 'o kamata pē mei he feinga ke fetu'utaki mo e tokotaha ma'u tofi'a', fakahoko 'o e tohi tala'api', mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e ma'u tofi'a' 'o kau ai 'i he taimi ia 'e ni'ihi mo 'ene ngaahi fiema'u fakafo'ituitui pē 'a'ana. 'Oku hoha'a ai 'a e Komisoni ki he ngaahi me'a ni he 'oku hoko ia ke fakafe'ātungia'i 'a hono fakahoko ha ngaahi founga ngāue fakakelekele fakalao 'oku ola lelei mo 'aonga `a ia na'e fiema'u 'i he'ene taumu'a ngāue'ke fai ki ai faka'eke'eke 'a e Komisoni

(i) Faingata'a ke ma'u ha taimi ke sio ai ki he Nōpele'

Na'e fakahā mai 'e he kakai ki he Komisoni', `a e faingata'a `oku nau fehangahangai mo ia' `i he`enau fuofua feinga ki ha taimi ke nau sio ai ki he Nōpele'. 'Oku 'i ai 'a e kau Nōpele ia `e

ni`ihi `oku nau me`a atu kinautolu ki muli `i ha vaha`a taimi lōloa. Na`a mo e taimi `oku ne me`a ai `i Tonga ni, `oku kei faingata`a pē ke fakapapau`i ha taimi ke nau fe`iloaki ai. `Oku hoko `eni ke fai mai ha ai ngaahi fokotu`u `oku totonu ke `i ai ha `ōfisi `o e Nōpele takitaha, pea mo ha taimi pau `e faingamālie ai ke fakataha mo e kakai `i hono tofi`a`.

Ko ha toe faingata`a `e taha na`e fakahā mai mei he kakai`, ko e taimi ko ia `oku pekia ai ha Nōpele, kae kei ta`u si`i `a e `ea ia. `Oku anga maheni `aki foki hono fokotu`u ha Talāsiti ke ne tokanga`i `a e ngaahi totonu `a e Nōpele` `i he taimi `oku ne kei ta`u si`i ai`. `Oku totonu ke fokotu`u `a e Talāsiti` `o fakatatau ki ha lao` pea ke ne fakafaingamālie`i ha taimi ke fakataha ai mo e kakai` mo fakahoko hono ngaahi fatongia fakanōpele`.

FOKOTU`U 16: `OKU totonu ke fakafaingamālie`i `e he Nōpele takitaha hano taimi mo ha feitu`u `e faingamālie ai `i he māhina kotoa pē ke ne fakataha mo e kakai `oku `i ai ha`anau fekau`aki mo hono tofi`a`, pea ke tala ia ke `ilo ki ai `a e kakai`. Kapau `oku me`a ha Nōpele ia `i muli `i ha vaha`a taimi lōloa, `oku totonu ke ne fili ha mēmipa `i hono fāmili pē ko ha Talāsiti ke ne fakahoko `a hono ngaahi fatongia`. Kapau `oku kei ta`u si`i `a e `ea ki he hingoa Nōpele` pea `oku totonu ke fokotu`u ha Talāsiti pea fakahā ia ki he kakai`. `Oku totonu ke fakahā mahino `e he Talāsiti ko ia` hano taimi mo ha feitu`u `e `atā ai ke fakataha mo e kakai` `i he māhina kotoa.

(ii) Toloī fuoloa `a e fai tu`utu`uni `a ha ma`u tofi`a ki ha tala`api ki ha kelekele

Na`e fakahoko mai `a e hoha`a `a e kakai koe`uhi ko e taimi ne fakamoleki `e he Nōpele ke fai ha`ane tu`utu`uni hili hano ma`u ha kole `api. `Oku `ikai fakapotopoto `a e toe tautoloi lōloa ko eni`. Na`e fokotu`u mai ai ha fokotu`u ke tuhu`i pau ha taimi `a ia kuo pau ke fakahoko ai `e he Nōpele` `a `ene tu`utu`uni ki he tala`api. Na`e `omai mo e fokotu`u tatau fekau`aki mo e ngaahi kelekele Pule`anga`. `Oku totonu ke fakahā mahino `i he Lao ki he Kelekele` ha taimi pau ke fakahoko ai `e he Minisitaa` ha`ane tu`utu`uni fekau`aki mo hano foaki `o ha `api. Kuo tu`una `a e ngaahi kole `api ia kuo `osi fakahoko, pea kuo lau ta`u `eni ia mo e te`eki pē ke fakahoko ha tu`utu`uni pē `e foaki ha kelekele. `Oku fokotu`u atu ai `e he Komisoni` ke tuhu`i ha taimi pau ki he Minisitā Fonua`, `a ia ko e taimi tatau pē ia `e `oatu ki he kau Nōpele ma`u tofi`a`.

FOKOTU'U 17: KE fakahoko 'e he Nōpele' 'ene tu'utu'uni fekau'aki mo ha kole 'api, 'i loto 'i he māhina 'e 12 mei he 'aho na'e fakahoko atu ai 'a e kole ko ia', pea kapau 'e 'ikai 'e lau leva ia kuo ne `osi tali 'a e tohi kole ko ia'. Ke fakahoko 'a e me'a tatau pē ki he kelekele Pule'anga mo ha tu'utu'uni 'a e Minisitā Fonua'.

(iii) Kelekele kuo nofo'i 'i ha ngaahi ta'u lahi kae te'eki lēsisita

'Oku 'i ai 'a e kakai kuo 'oange 'e he Nōpele honau kelekele pea fekau ke nau nofo pē ai kae 'ikai lēsisita ia. 'E lava pē ke fa: atu `eni ia 'i ha taimi lōloa kae 'ikai ke lēsisita ia `o ongo'i tailiili aipē koe`uhi 'oku 'ikai ke nau ongo'i malu `i ha `api kuo `osi lēsisita. Ko 'enau nofo ko `a e kakai ni ia 'i he kelekele' 'oku fakatatau pē ki he meesi 'a e Nōpele'. 'Oku 'ikai totonu ke hoko ha ngaahi me'a pehe ni, kā 'i ha'ane hoko, 'oku fokotu'u mai 'e he kakai ke 'ai ha founa ke fakamālohi'i ai 'a e Nōpele' ke ne fakangofua ke lesisita 'a e kelekele pehē'.

FOKOTU'U 18: 'O kapau kuo nofo ha kakai 'i ha 'api 'i ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e taha pe to e lahi hake, 'i he loto ki ai 'a e Nōpele', kuo pau ke fakafaingofua'i 'e he Nōpele' 'a e lesisita 'o e 'api ko ia' 'i ha kole mai 'a e tokotaha 'oku nofo ai'. Kapau 'e 'ikai ke fakahoko eni, 'e malava ke kole 'a e tokotaha kole' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakahoko 'a e lesisita' 'o ngāue'aki 'a hono mafai 'i he kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele', tuku kehe ka 'i ai ha 'uhinga lelei ke 'oua 'e fakahoko ai 'a e lesisita ko ia'. Ko e tu'unga tatau pē kuo pau ke fakahoko ki he kelekele Pule'anga' pea ko e kole tatau pē 'e lava ke 'oatu ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'.

(iv) Foaki tu'o ua 'a e 'api tatau

Na'e fakahoko mai 'a e hoha'a mei he kakai fekau'aki mo e angafai 'a e kau Nōpele 'e ni'ihi 'i he'enau foaki tu'o ua pē lahi hake ha 'api tatau ki ha kakai kehekehe. 'Oku kau foki ai mo 'enau kaniseli ha'anau foaki 'o ha 'api 'o 'ikai ha 'uhinga lelei, hili ange ha'anau fakamo'oni hingoa 'o fakangofua 'a e kole 'api ko ia. 'Oku 'i ai ha ngaahi lao fekau'aki mo e me'a ni 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'i ha ngaahi hopo fekau'aki mo e kaveinga ni⁴.

⁴ Malupo v Havili (TLR, Vol IIM 1923-1962, p.30), Hafo'ou v Fotu ((TLR, Vol IIM 1923-1962, p.60), Tu'ipulotu v Minister of Lands (TLR, Vol IIM 1923-1962, p.102/p.151) & Afu v Lebas (TLR, Vol IIM 1923-1962, p.167)

FOKOTU'U 19: 'E 'ikai ngofua ki ha Nōpele ke ne foaki ha 'api tatau ki ha toko ua pe lahi hake. Kapau 'e hoko ha me'a pehē, 'e lau 'oku fakalao 'a e 'uluaki foaki', tuku kehe kapau na'e 'i ai ha 'uhinga lelei ke fakahoko ai 'e he Minisitā ha tu'utu'uni makehe mei ai 'o fakatatau ki hono mafai'. 'E pehē pe hono tapui ke kaniseli 'e ha Nōpele ha'ane fakamo'oni ke foaki ha 'api, tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga fakalao totonu ki ai. 'E ngāue'aki ha tu'unga tatau ki ha tu'utu'uni 'a e Minisitā' fekau'aki mo ha kelekele Pule'anga.

(v) Fakahinohino ki he Kau Ma'u Tofi'a'

Koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku faingata'a'ia mo hoha'a ki ai 'a e kakai' 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i 'olunga', na'e fokotu'u mai ai ke fa'u ha Tohi Fakahinohino Ngāue ke tokoni ki he kau ma'u tofi'a 'i hono fakahoko honau ngaahi mafai'. 'E tokoni eni ki he tokotaha ma'u tofi'a', kā te ne kei fakahoko tau'atāina pē 'a 'ene tu'utu'uni'.

Kapau 'e fakahoko ha ngāue ki hono fa'u 'o e ngaahi fakahinohino ngāue ni, 'e malava ke ma'u ai mo ha ngaahi fakamatala 'o lahi ange ai 'a e 'ilo fekau'aki mo e vā 'o e kau Nōpele' mo honau kakai'. 'E tokoni hano fakahoko 'o e ngaahi fakahinohino ngāue ni, 'i ha vaha'a taimi lōloa, ke fakasi'isi'i 'a e ta'efiemālie mo e ta'efalala 'a e kakai ki he kau Nōpele 'e ni'ihi, 'i ha'anau fakahoko 'a e ngaahi fakahinohino ngāue ni 'i hono vahevahe atu 'a e kelekele' ki he kakai'.

FOKOTU'U 20: KE fa'u ha Fakahinohino Ngāue ke tokoni ki he tokotaha ma'u tofi'a' 'i he'ene fakahoko 'a hono ngaahi fatongia mo hono ngaahi mafai 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku totonu kē fakakaukau'i 'eni 'e he Pule'anga', 'i ha feongoongi mo e kau Nōpele'.

(vi) 'Eke ha pa'anga kae toki lesisita

Na'e hoha'a 'a e kakai' ki he 'eke pa'anga 'a e ni'ihi 'o e kau ma'u tofi'a' ki mu'a pea nau toki fakangofua ke lesisita ha 'api. Ko e ngaahi 'eke pa'anga ko eni' 'oku malava pē ke fakahoko fakahangatonu pē 'ikai fakahangatonu. Na'e fokotu'u mai 'e he kakai 'e ni'ihi ke tapui 'a e ngaahi 'eke pehē' he 'oku tatau pē ia mo hono fakatau 'o e kelekele'.

FOKOTU’U 21: KE tapui pea lau ko e hia ‘a e angafai ‘a e kau ma’u tofi’a ‘e ni’ihi ‘i hono ‘eke ke totongi ange ha pa’anga kae toki foaki ha kelekele, ‘o tatau ai pē pe ‘oku fakahoko fakahangatonu pē ‘ikai fakahangatonu. ‘Oku totonu ke ngaue’aki ‘a e tu’unga tatau ki he fakahoko fatongia ‘a e Minisitā Fonua’ fekau’aki mo e kelekele Pule’anga’.

3.1.3 NGAahi NGĀUE FAKAKELEKELE ‘OKU TOKANGA KI AI ‘A E KAKAI ‘E NI’IHI

‘E malava ke ngāue’aki ‘e he tokotaha ma’u kelekele ‘a hono ‘api’ ‘i ha ngaahi founa kehekehe. ‘E lava ke ne lisi atu pe mōkisi ia pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ki ai ‘i ha kongā ‘e taha ‘i he vahe ni. ‘E malava ke ne vahevahe, momoi mo fakafetongi ‘a hono ‘api, kā ‘e ‘ikai lava ke ne fakatau ia. Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ‘a e kakai fekau’aki mo e ngaahi me’a ni.

(i) Fakanofonofa ‘o e ngaahi kongā ‘api mei ha ‘api tukupau kuo ‘osi vahevahe

‘Oku anga maheni ‘aki pē ‘i Tonga ‘a hono vahevahe ‘o ha ‘api tukupau. ‘I he taimi lahi ‘oku fa’a fakanofonofa ki he ngaahi kongā kelekele kuo ‘osi vahevahe’ ha kakai ‘oku ‘ikai ke nau kāinga mo e tokotaha ma’u kelekele’ pea fakafetongi ‘aki ia ha pa’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘oku foaki me’a’ofa ange ha kongā ‘i ai ki ha fāmili, kā ‘oku fa’a lahi ke toe fakafetongi pa’anga pē mo e kongā ‘oku ‘oange ki he fāmili’. Na’e meimei ke ‘ohake ‘a e kaveinga ni ‘e he kāinga pē ‘o e tokotaha ma’u kelekele’, ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘oange ha’anau kongā ‘i hono vahevahe ‘o e kelekele fakafāmili’.

FOKOTU’U 22: Kapau ‘e vahevahe ‘e he tokotaha ma’u kelekele’ ha ‘api tukupau, kuo pau ke ne ‘oatu ha kongā kelekele mei ai ke takitaha ‘a hono ngaahi foha’, ngaahi ‘ōfefine’, fanga tokoua’ mo hono fanga tuofāfine’, ki mu’a pea foaki ha kongā kelekele ki ha toe taha.

(ii) ‘Oku ‘ikai ko ha “fakatau” kelekele ‘a hono momoi atu ‘o ha kelekele ‘o fakafetongi ‘aki ha pa’anga

Na’e fakahā mai ‘e he kakai’ ‘a ‘enau fakatokanga’i ‘a e fakalalahi ‘a hono momoi atu ‘o ha ‘api ‘o fakafetongi ‘aki ha pa’anga. ‘I he taimi ‘oku momoi ai ha kelekele, ‘oku foki ia ‘i he taimi pē ko ia’ ki he ‘ea’. Kae kehe, ‘oku anga maheni ‘aki hono vahevahe ‘e he tokotaha ma’u kelekele ‘a

hono 'api tukupau' ki ha ngaahi konga 'api iiki 'i he lahi 'oku tatau mo e lahi si'isi'i taha 'o ha 'api kolo (pole 'e 30), 'o fakataumu'a ke 'oatu ia ki ha kakai kuo ne 'osi fili. 'I he taimi 'oku fakahoko ai 'a e vahevahe ', 'o fakafetongi 'a e fanga ki'i konga 'api iiki ange ko eni' 'aki ha pa'anga, 'oku hangē ia ha fakatau kelekele'. 'Oku fakafepaki'i 'a e fa'ahinga angafai ko eni 'aki hono faka'uhinga'i 'o pehē ko hono foaki ko ia 'o e pa'anga' kae momoi 'a e totonu 'a e tokotaha ma'u kelekele ki hono kelekele', pea 'alu ai 'a e kelekele ki he 'ea' pea mei ai ki he ma'u tofi'a', 'oku hoko ia ke fakatau atu ai 'e he ni'ihi ko eni 'a e kelekele'. Na'e kau 'a e Finau v 'Alofaki & Others⁵ 'i he ngaahi hopo na'e vakai'i ai 'a e kaveinga ni, 'a ia na'e tu'utu'uni ai ko e fakatau kelekele 'oku 'uhinga ia ki he fakatau 'osi 'o e kelekele', kā 'oku 'ikai ko hono vahe'i atu 'o ha kelekele.

Koe'uhi ko e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e ngaahi alea fakakelekele fakapa'anga' 'i he Pule'anga ni', na'e fakahā mai ai 'a e fiema'u ke fakamahino 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue ni 'o fakatatau ki he Lao ki he Kelekele', koe'uhi ke mahino ki he kakai 'a e me'a 'oku fakalao' mo ia 'oku ta'efakalao'. 'Oku fiema'u ke faka'uhinga'i 'i he Lao ki he Kelekele' 'a e ngaahi ngāue fakakelekele ko eni', fakataha mo e ngaahi totongi ki ai'. 'Oku mahu'inga pē ke fakatokanga'i 'oku anga maheni 'aki pē 'i he kuonga fakalakalaka ko eni' ke totongi pa'anga 'a e ngaahi ngāue pe koloa'. Kae kehe, 'oku makehe 'a e fa'unga fakakelekele 'o Tonga' pea 'oku fiema'u ke malu'i ia. Koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ma'u kakato' (freehold land), 'oku tapui 'aupito 'a hono fakatau 'o e kelekele'.

Ko ia ai, 'oku hoko 'a e ngaahi angafai ko eni' ke hangē 'oku fakatau atu ai 'a e kelekele' (neongo 'oku 'ikai ko hono faka'uhinga'i totonu ia 'o e fo'i lea "fakatau"): i) 'oku momoi 'e he taha ma'u 'api' 'a hono kelekele 'o fakafetongi 'aki ha pa'anga, pē ii) ngaahi aleapau nofo totongi', 'a ia 'oku te'eki ke fakamahino'i hono tu'unga fakalao 'e he Fakamaau'anga' pē ko ha lao, 'o hangē ko hono fakamatala'i 'i he Vahe 6. 'E lava ke faka'uhinga'i pea pule'i 'a e fa'ahinga ngaue fakakelekele ko eni' 'i he Lao ki he Kelekele' ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakakomēsiale ko eni', kae fakapapau'i 'oku nau muimui pau ki he ngaahi founa ngāue kuo

⁵ TLR 1989, p.66

tu'utu'uni'. 'E fakafaingofua'i heni 'a e ngaahi fa'ahi' ke fakalao 'enau alea'i 'a e ngaahi fe'ave'aki 'o e kelekele', hili hano fakangofua 'o e "ngaahi ngāue fakakelekele kuo fakangofua" ko ia' 'e he Potungāue Fonua'. 'E 'i ai ha ngaahi totongi 'e fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakakelekele kuo fakangofua ko eni', pea 'e tānaki ia 'e he Potungāue Fonua'. 'E lau 'oku ta'efakalao ha toe ngāue fakakelekele kehe mei he ngaahi ngāue fakakelekele kuo fakangofua', pea 'e hilifaki 'a e tautea ki ai.

Kae kehe, ko e palopalema' ko e anga tu'ufonua faka-Tonga ko hono foaki 'a e me'a'ofa ki he Nōpele' 'i he taimi 'oku fai ai ha kole 'api. 'Oku faka'au ke tupu 'o lahi 'a e me'a'ofa ko 'eni' 'o a'u ki ha pa'anga lahi 'aupito 'oku fiema'u 'e he Nōpele'. 'Oku 'ikai ke lau 'a hono 'oatu 'a e me'a'ofa ko eni' ko ha fakatau kelekele pea na'e fakahā mahino ia 'i he hopo 'a Tu'ifua v Tui⁶ and ors, koe'uhi 'oku 'ikai hoko ha māvae 'osi (permanent parting) mo e kelekele'. 'Oku faingata'a 'a hono mahino'i 'o e faka'uhinga ko eni', koe'uhi 'oku 'ikai malava ha māvae 'osi (permanent parting) mo e kelekele' 'i he anga 'a e tu'u 'o e lao kelekele 'i Tonga'. 'Oku 'i ai ma'u pē 'a e totonu ke foki mai 'a e kelekele' (right of reversion), 'o tatau pē 'i hono foaki 'o ha kelekele mo hono lisi atu 'o ha kelekele. 'E toki lava pe ha māvae 'osi mo e kelekele', 'o hangē ko e tu'utu'uni 'i he hopo ko eni', 'i ha taimi 'e 'i ai ha'atau kelekele ma'u kakato (freehold land).

(iii) 'Oku fu'u lōloa 'a e tali ta'u 'e taha ki mu'a pea 'aonga 'a e momoi kelekele'

Na'e 'ohake 'e he kau Taki Lotu' 'a 'enau hoha'a ki he toe fiema'u, 'i he hili ko ia 'a e momoi', ke fakatatali he ta'u 'e taha ki mu'a pea toki 'aonga 'a e momoi ko ia, 'o fakataumu'a ke 'oange ha faingamālie 'a ha 'ea ki he kelekele ko ia' ke fakahoko mai ha'ane 'eke. Ko ha tali fuoloa eni ia ki mu'a pea ke toki ngāue'aki 'a e kelekele kuo momoi', 'o tautautefito ki ha momoi kuo 'osi loto ki ai 'a e 'ea'.

FOKOTU'U 23: 'O kapau kuo fakapapau'i 'a e 'ea', ki ha tu'unga 'oku fakafiemālie ki he Minisitā Fonua', 'e 'ikai leva ke toe fiema'u ke tali ke kakato 'a e ta'u 'e taha' ki mu'a pea 'aonga 'a e momoi ko ia'.

⁶ (1974-80), TLR 99, 100

(iv) 'Oku totonu ke lava 'e he tokotaha ma'u kelekele 'o momoi fakahangatonu 'a e kelekele' ki he tokotaha 'oku fakataumu'a ke 'ave ki ai'

Na'e 'omai ha ngaahi fokotu'u ke liliu 'a e founga anga maheni 'o e momoi 'o ha kelekele, 'o hangē 'oku hā 'i 'olunga', 'aki hono fakatonutonu 'o e kupu 54 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oua 'e toe kau ki ai 'a e 'ea mo e ma'u tofi'a', kae 'alu hangatonu pē 'a e 'api (kuo momoi') ki he tokotaha 'oku loto ki ai 'a e tokotaha ma'u 'api'. 'E hangē eni ia hano 'tohituku' 'o e kelekele' 'e he taha 'o'ona 'a e kelekele ko ia' ki ha tokotaha 'oku ne fie 'ave ki ai. 'Oku 'ikai hōhoa mālie eni mo e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e tukufakaholo 'a e kelekele 'i he Lao ki he Kelekele', pea ko e fa'ahinga fakakaukau ia 'oku kāinga ofi mo e kelekele ma'u kakato (freehold land) 'i he ngaahi fonua muli'.

(v) Ko ha "tokotaha ma'u" kelekele 'a e uitou?

Na'e fokotu'u mai ke fakamahino'i 'a e kupu 54 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oua 'e toe 'i ai ha veiveiua ko e tokotaha "ma'u kelekele" 'a e uitou, pea 'e malava ke ne momoi 'a 'ene ngaahi totonu fakauitou ki he kelekele', 'a ia 'e 'alu leva ia ki he 'ea'. 'Oku tui 'a e Komisoni 'oku mahino 'auptio ko e tokotaha ma'u kelekele 'a e uitou', 'o fakatatau ki he faka'uhinga lea 'o e "ma'u kelekele" 'i he kupu 2 'o e Lao ki he Kelekele'.

(vi) Fetongi 'o e ngaahi 'api'

Na'e 'i ai 'a e hoha'a 'a e kakai fekau'aki mo e fetongi kelekele', 'a ia 'oku fakangofua 'i he lao lolotonga'. 'Oku 'i ai ha kakai kuo nau hiki 'osi mai ki Tongatapu mei he ngaahi 'otu motu hangē ko Vava'u mo Ha'apai 'o nofo ai, ngāue, mo ako'i 'enau fānau'. 'Oku fa'a fiema'u 'e he ni'ihi ko eni' ke fetongi honau ngaahi kelekele 'i he ngaahi 'otu motu' 'aki ha kelekele 'i Tongatapu. 'E 'atā leva 'a honau kelekele 'i motu' ma'a e kakai 'oku nau nofo 'i he ngaahi motu ko ia'. 'E malava ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga' 'a e kaveinga ni, fakataha mo e ngaahi kaveinga fekau'aki pē mo ia, 'o hangē ko e lahi 'o e kelekele 'atā mo e tupu tokolahi 'a e kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu'.

FOKOTU'U 24: 'O kapau 'oku fakahoko ha fakafetongi 'o ha kelekele 'i ha ngaahi tofi'a kehekehe, 'oku fiema'u ke tomu'a fakangofua ia 'e he ma'u tofi'a 'o e tofi'a takitaha.

3.1.4 MOLE 'A E TOTONU KI HE 'API LESISITA

'Oku tu'utu'uni 'i he kupu 84 ke fakahū 'e he 'ea' pē uitou' ha fuakava 'ea ki ha 'api kolo pe 'api tukuhau, 'i loto 'i he māhina 'e 12 mei he pekia 'a e tokotaha ma'u kelekele fakamuimui taha'. Kapau 'e 'ikai ke fakahoko 'eni, 'e foki leva 'a e 'api' ki he ma'u tofi'a' pē ko e Pule'anga, 'o fakatatau pē ki he tofi'a 'oku tu'u ai 'a e 'api'.

(i) Ke toe fakalōloa 'a e vaha'a taimi 'oku tuku mai ke fakahoko ai 'a e fuakava 'ea'

Na'e 'i ai ha ni'ihi 'o e kakai' na'a nau teke ke to e fakalahi 'a e vaha'a taimi 'oku tuku mai ke fakahoko ai ha fuakava 'ea, 'o a'u pē ki hono fokotu'u mai ke ta'u 'e nima. Na'e 'i ai 'a e ni'ihi ia na'a nau sai'ia ke toe nounou ange 'a e vaha'a taimi 'oku tuku mai', pē 'oua 'e tu'utu'uni pau 'a e vaha'a taimi', kae 'ai pē ha "vaha'a taimi fe'unga". Ko e 'uhinga lahi na'e fiema'u ai ke toe fakalōloa 'a e vaha'a taimi', ke fakafaingamālie'i 'a e ngaahi 'ea' mo e kau uitou 'oku nau nofo muli' ke nau ha'u ki Tonga ke fakahoko 'enau fuakava 'ea'. Na'e fokotu'u mai mo ha ngaahi founa fo'ou ke ngāue'aki 'i hono fakahū mai 'o ha fuakava 'ea mei muli 'e 'ikai ai toe fiema'u ke 'i Tonga ni 'a e tokotaha fuakava'. 'Oku 'oatu 'a e fakamatala fekau'aki mo ia' 'i he (ii) 'i lalo'.

FOKOTU'U 25: KE kei hokohoko atu pē 'a e māhina 'e 12 'oku tuku atu ke fakahū ai ha fuakava 'a e 'ea' pe ko e uitou', kā kuo pau ke fakahoko mo e founa 'oku fokotu'u atu ke ngāue'aki 'e he kāinga Tonga nofo muli'.

(ii) Ko hono fakahoko mai ha fuakava 'ea mei he kakai Tonga 'oku nau nofo muli'

Na'e tokanga 'a e kāinga Tonga nofo muli ke 'i ai ha founa 'oku toe faingofua ange mo si'isi'i ange ai 'a e fakamole' ki hono fakahoko mai 'enau ngaahi fuakava 'ea', koe'uhi ke 'oua 'e toe folau ki Tonga 'a e 'ea' pe ko e uitou' ki he taumu'a ko eni'. 'Oku nau faka'amu ke lava ke nau fakahū pe 'enau ngaahi fuakava 'ea' ki he 'ōfisi konisela mo e kau fakafofonga faka-Pule'anga (embassies) 'a Tonga 'i he ngaahi fonua 'oku nau nofo ai'. Ko e founa 'e taha na'e fokotu'u mai' ko e 'initaneti, 'a ia 'e toe faingofua ange ai mo 'ikai ha toe fakamole 'i ha folau ki Tonga ke fakahoko 'a e fuakava 'ea'.

FOKOTU'U 26: KE lava 'o fakahū atu 'a e ngaahi fuakava 'ea 'a e 'ea' mo e uitou' ki he ngaahi 'ōfisi Konisela mo e Fakafofonga Faka-Pule'anga (Embassies) 'o Tonga 'i he ngaahi fonua muli'. 'Oku totonu ke fakakaukau'i ke ngāue'aki 'a e 'initaneti' ko ha founa ke fakahoko mai 'aki 'a e ngaahi fuakava 'ea'.

(iii) Fekau'aki 'a e uitou mo hono fakahū 'o e fuakava 'ea'

Na'e 'i ai foki 'a e tokanga mai mei he kakai' ki he kaunga ko ia 'a e uitou ki hono fakahū 'o e fuakava 'ea' 'i loto 'i he vaha'a taimi ko e māhina 'e 12. 'I he taimi 'e ni'ihhi, 'oku mo'ungaloa pē 'ikai 'ilo 'e he uitou' kuo pau ke ne fakahū ha fuakava 'ea. Na'e fakahā mai foki na'e 'i ai 'a e uitou ia 'e taha ko e uaifi fika ua pē ko e uaifi ki mui ia 'a e tokotaha ma'u kekekele, 'a ia na'e 'ikai ke ne fakahū 'e ia ha fuakava 'ea, koe'uhi ke toe foki pē 'a e kekekele ki he ma'u tofi'a' pea tohi tala'api ki ai 'a 'ene fānau totonu ke nau ma'u 'a e 'api'. 'Oku hoko eni ke fakapaea'i ai 'a e 'ea totonu', 'a ia ko e foha mali lahi taha' ia pea na'e fanau'i mei he 'uluaki mali. 'I he fakakaukau 'a e Komisoni', ko e me'a 'eni ia ke 'ilo ki ai 'a e foha lahi taha mei he 'uluaki mali' pea ne vakai'i ki he Potungāue Fonua 'i he taimi totonu, koe'uhi ke 'oua na'a e mole 'ene totonu ki he 'api'.

(iv) Ngaahi polokalama ke fakatupulaki 'a e 'ilo 'a e kakai'

Na'e fokotu'u mai 'e he kakai' ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga ke fokotu'utu'u ha ngaahi polokalama ke ako'i 'a e kakai 'i he ngaahi kolo' ke lahi ange 'a e tu'unga 'o 'enau 'ilo ki he ngaahi lao kekekele', 'o tautautefito ki he ngaahi tefito'i totonu 'a e tokotaha ma'u kekekele takitaha.

'Oku hā ngali faingofua pē ke mahino'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i he Lao ki he Kekekele', kā na'e mahino mei he ngaahi fakataha mo e kakai' 'a e tokolahi 'a e kakai na'e te'eki ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi tu'utu'uni mahu'inga hangē ko e anga 'o e hokohoko 'ea ki he kekekele' mo e fiema'u ke fakahū 'e he 'ea' ha'ane fuakava 'ea' 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei he pekia 'a e tokotaha ma'u kekekele'. Na'e toki 'ilo pē 'e he kakai 'e ni'ihhi 'a e ngaahi me'a mahu'inga ni mei he ngaahi fakataha mo e kakai na'e fakahoko 'e he Komisoni'. Na'e 'i ai 'a e kakai 'e ni'ihhi na'a nau pehē 'e

kinautolu ia 'oku 'otomētiki pē 'a e 'oatu 'o e ngaahi 'api' ki he 'ea' (pea 'ikai ai ke nau fakahoko ha fuakava 'ea) pea hoko eni ke toe foki 'a e 'api' ia ki he ma'u tofi'a'. 'Oku fa'a toe foaki atu 'e he ma'u tofi'a' 'a e 'api ko ia' ki ha tokotaha kehe pea fakaanga'i ai ia 'oku ne faihala, koe'uhi ko e pehē na'a ne foaki tu'o ua 'e ia 'a e 'api tatau pē, kā 'oku 'ikai ko e me'a ia na'e hoko'.

'Oku fiema'u ke hokohoko hono fakahoko ha ngaahi ako ke tokoni'i mo langa hake 'a e 'ilo ki he ngaahi tefito'i totonu mahu'inga 'oku ne uesia 'a e nofo faka'aho 'a e Tonga kotoa. 'E malava ke tokoni 'a e ngaahi polokalama ako ko eni' ke toe mahino'i ange 'e he kakai 'a e ngaahi lao kelekele', toe lelei ange 'a e vā mo e Potungāue Fonua', pea toe lelei ange hono vahevahe 'o e kelekele 'i hono ngāue'aki he 'e 'ilo pea ngaue'aki 'e he kakai 'a e ngaahi founa ko eni' ke ta'ota'ofi 'aki 'ene hoko ha ngaahi me'a 'oku 'ikai lelei kiate kinautolu. 'E si'isi'i ange ha fehalaaki 'a ha tokotaha Tonga, 'o kapau 'oku lahi 'ene 'ilo', 'o tautautefito ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e lao kelekele', 'a ia 'e malava ke uesia kovi ai 'a e famili 'i ha taimi lōloa 'i he to'u tangata mo e to'u tangata. 'I hono tokoni'i ke toe lahi ange 'a e 'ilo 'a e kakai', 'oku lava ke fakahoko 'e he Tonga kotoa ha ngaahi tu'utu'uni 'oku toe lelei mo fakapotopoto ange fekau'aki mo e kelekele'.

'Oku poupou 'a e Komisoni' ki he fokotu'u ko eni ke fakatupulaki 'a e 'ilo 'a e kakai, pea 'oku tuku atu ia ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga'. Ko e me'a ia 'a e Potungāue Fonua' ke fakakaukau'i, 'o fakatatau ki honau ngaahi ivi fakapa'anga mo fakame'angāue', pea kamata hono fakahoko ha polokalama ako hokohoko mo taimi lōloa ma'a e kakai'. 'Oku malava ke tuifio pē 'a e ngaahi founa talanga kehekehe ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi polokalama ni, 'o hangē ko e ngaahi seminā, ngaahi fakamatala tohi (posters and brochures), letiō, nusipepa, 'imeili mo e 'initaneti'.

Na'e toe fokotu'u mai 'e he kakai' ke fakakau atu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi tefito'i totonu fakakelekele' ki he silapa 'a e ngaahi ako lautohi si'i' mo e ngaahi kolisi' kotoa ke tokoni ki he 'ilo 'a e kakai' mo hono ako'i 'o e ngaahi totonu ki he kelekele'.

‘Oku pou pou’i ‘e he Komisoni’ ke fakakau atu ha fakamatala ‘o e ngaahi tefito’i totonu fakakelekele’ ki he ngaahi silapa ‘a e ngaahi lautohi si’i mo e ngaahi kolisi’ ke tokoni ki he ‘ilo ‘a e kakai mo ako’i ‘a e ngaahi totonu ki he kelekele’. ‘Oku tuku atu eni ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga’.

3.1.5 NGA AHI TAIMI ‘OKU ‘IKAI MAHINO AI ‘A E TOTONU ‘A HA TOKOTAHA MA’U ‘API

Na’e ‘omai ha ngaahi fehu’i fekau’aki mo ha taimi ‘oku ‘ikai mahino ai ‘a e ngaahi totonu ‘a e tokotaha ma’u kelekele’.

(i) Ngaahi totonu ‘a ha foha na’e fa’ele’i ki mu’a pea mali ‘ene ongo mātu’a’

Na’e ‘i ai ‘a e kakai na’a nau ‘eke mai pe ko e hā ‘a e totonu fakakelekele ‘a ha foha na’e fā’ele’i ki mu’a pea toki mali ‘a ‘ene ongomātu’a’, pea toki liliu mali ‘a e foha ko ia’ ‘i he ‘osi ‘a e mali’. ‘Oku anga fēfē ‘a e tu’u ‘a ha foha pehē ‘i he hokohoko ki he ‘api ‘o ‘ene tamai’? ‘Oku tu’utu’uni ‘e he kupu 82 (b) ‘o e Lao ki he Kelekele’ ‘o pehē “‘e ngata ‘i he fa’ahinga tupu mali ‘e hoko”. ‘Oku ‘uhinga eni ko e fānau pē ko ia na’e fā’ele’i lolotonga ‘a e mali’ ‘e lava ke nau hoko ki he ‘api ‘enau tamai’. Kae kehe, ‘oku fakahā mai ‘e he Lao ‘Oku Kau ki he Fakahoko ‘a e Fānau’i Ta’e Mali ke Fānau’i Fakalao pea ke Tu’utu’uni ke Hoko ko e Fānau Fakalao ‘aki ha Mali ki Mui, ko e fānau ko ia ‘oku fā’ele’i ki mu’a ‘i he mali’ ‘e lau ia ko e fānau mali mei he ‘aho ‘o e mali’, ‘o kapau na’e tau’atāina ‘a e ongamātu’a’ ke na mali ‘i he taimi na’e fā’ele’i ai ‘a e tamasi’i’ pē ta’ahine’. ‘Oku hanga ‘e he kupu 4 ‘o e Lao ‘Oku Kau ki he Fakahoko ‘a e Fānau’i Ta’e Mali ke Fānau’i Fakalao pea ke Tu’utu’uni ke Hoko ko e Fānau Fakalao ‘aki ha Mali ki Mui, ‘o ‘oange ki he tamasi’i’ pe ta’ahine kuo liliu mali’ ‘a e totonu ke hoko ki he ‘api ‘o ‘ene tamai, ‘o fika ‘uluaki ia ‘i ha toe fānau na’e fānau’i ‘i he hili ‘a e mali’. Na’e pou pou’i ‘a e faka’uhinga ko eni ‘aki ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga Tangi’ ‘i he hopo ‘a Maliepo v Faka’osilea mo e Minisitā Fonua’⁷.

⁷ TLR, 1995, p.53

(ii) Ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kakai Tonga 'oku nofo muli' mo e kau Tonga kuo nau liliu 'o tangata'i fonua muli'?

'E 'ikai mole ha kelekele lesisita 'a ha tangata'i fonua Tonga, koe'uhi ko ha'ane nofo 'i muli 'i ha vaha'a taimi lōloa. 'I he ngaahi ta'u 1970, na'e fakapaasi ai 'i he Fale Alea' ha lao na'e meimei to'o ai 'a e kelekele 'a ha Tonga 'oku nofo 'i muli 'o a'u ki ha ta'u 'e nima. Na'e 'ikai Fakamo'oni Huafa 'a 'Ene 'Afio, Kingi Taufā'āhau Tupou IV, ki he lao ko ia' pea fakangata ai pē. Ko e 'uhinga na'e 'ikai ke Fakahuafa ai 'a e lao ni he 'oku kei ma'u pe 'e he kakai Tonga nofo muli ko eni 'a honau tangata'i fonua Tonga', neongo 'a 'enau nofo 'i muli'. 'Oku nau tokoni lahi mai foki ki he fonua' 'i he'enau talafi pa'anga mai ki honau ngaahi fāmili', siasi mo e ngaahi maheni'. Talu mei ai, na'e te'eki ke toe fai ha feinga ke toe fakapaasi ha lao pehē'.

'Oku ki'i kehe 'a e tu'unga ia 'o ha tokotaha Tonga na'e liliu kakai muli ki mu'a 'i he 2007. Ko e tu'unga ki mu'a hono kamata ngāue'aki 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Kakai 'o e Fonua 2007 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2007, na'e mole 'a e tangata'i fonua Tonga 'a ha tokotaha Tonga kuo ne hoko ko ha tangata'i fonua 'i ha fonua muli. 'I hono paasi 'a e Lao ko ia 'o e 2007, na'e lava ai ha tokotaha Tonga kuo 'osi liliu kakai muli ke ne kei ma'u pē mo hono tangata'i fonua Tonga'. Ko kinautolu na'e mole 'enau tangata'i fonua Tonga' ki mu'a 'i he Lao ni, 'e lava ke nau kole ke toe fakafoki ange honau tangata'i fonua Tonga'. Ko e fehu'i' leva, pe 'oku uesia heni 'a e totonu 'a ha tangata Tonga ma'u 'api lesisita, kā na'e mole 'a hono tangata'i fonua Tonga' ki mu'a 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2007? Fakatatau ki he Lao ki he Kelekele', ko ha tokotaha tangata'i fonua Tonga pē 'e lava ke ne ma'u ha 'api kolo pē 'api tukuhau', pea 'oku fakafehoanaki ia ki ha taha na'e ma'u 'api, kā kuo mole hono tangata'i fonua Tonga'. 'Oku totonu nai ke mole ai hono kelekele na'a ne ma'u lolotonga 'ene kei ma'u 'a e tangata'i fonua Tonga'?

Ko e me'a na'e fakatokanga'i 'e he Komisoni', na'e 'ikai 'i ai ha taha na'a ne fakahā mai ki he Komisoni' na'e mole 'a hono kelekele', koe'uhi ko ha'ane ma'u ha tangata'i fonua muli ki mu'a 'i he 2007. Neongo ia', na'e fiema'u 'e he kakai' ke fakamahino'i 'a e kaveinga ni. Kapau leva 'oku mole ha kelekele 'a ha taha pehē, ko hai 'e 'alu ki ai' – 'e 'alu 'i he laine hokohoko 'ea' pē 'oku foki ia ki he ma'u tofi'a'? Ko e lao fekau'aki mo e me'a ni 'oku ma'u ia 'i he tu'utu'uni 'i he hopo

'a Pahulu v Mottini & Another⁸, 'a ia na'e pehē 'oku mole 'a e totonu ke ma'u kelekele lesisita ha ha tangata'i fonua Tonga kuo ne liliu tangata'i fonua muli, koe'uhi ko e tangata'i fonua Tonga pē 'oku malava ke ne ma'u 'api kolo mo e 'api tukuhau.

Kae kehe, 'oku 'ilo'i 'e he Komisoni' 'a e tu'utu'uni ki mui ni mai 'a e Failesisita Seniale' fekau'aki mo e tangata'i fonua Tonga 'i he hopo Schaumkel⁹, kā 'oku mahu'inga pē ke fakatokanga'i 'e 'ikai uesia 'e he tu'utu'uni ni 'a e ngaahi totonu kelekele kuo 'osi foaki', 'o fakatatau ki he kupu 20 'o e Konisitūtone' 'a ia 'oku tapui ai ke ngāue'aki ha lao ki ha me'a na'e 'osi hoko ki mu'a hono fakapaasi 'a e lao ko ia'. 'Oku 'ilo'i foki 'e he Komisoni' kuo fakahoko ha tangi 'o e hopo ni ki he Fakamaau'anga Tangi', ko ia ai, 'oku te'eki ke aofangatuku 'a e lau 'a e Fakamaau'anga' ki he me'a ni.

(iii) Kelekele li'aki pē 'ikai ngāue'aki

Ko e konga lahi 'o e vīsone 'a Kingi Siaosi Tupou I 'i hono foaki 'o e kelekele ki he Tonga', ke nau ngāue'aki ia ke tō ha ngoue ke tokonaki ha me'atokoni ma'a honau ngaahi fāmili'. Na'e 'ikai ke fakataumu'a ke tuku noa' mo 'ikai ngāue'aki. Ko e taha 'o e ngaahi kaveinga 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai' ko e ngaahi kelekele 'i Tonga 'oku 'ikai ke ngāue'aki pea lahilahi li'aki pē. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ngāue'aki pē li'aki ai ha kelekele, pea 'oku lahi mo e ngaahi palopalema kuo hoko koe'uhi ko ia. Ko e ngaahi kelekele 'e ni'ihi, 'oku nofo muli 'a e tokotaha ma'u 'api', kā 'oku kau pē ki heni mo e kelekele 'o e ni'ihi 'oku nau nofo pē 'i Tonga. 'Oku lahi 'a e kakai 'oku 'ikai 'i ai ha'anau kelekele pea 'e malava ke nau ngāue'i 'a e ngaahi konga kelekele li'aki ko eni' ke ma'u mei ai ha fua lelei. 'I he taimi 'e ni'ihi, kuo li'aki ha ngaahi 'api kolo pea 'ikai nofo'i 'a e fale kuo langa 'i ai pea hoko ia ke matamatakovi ai 'a e komiuniti'. Na'e lahi 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'omai mei he kakai' 'o ha ngaahi me'a 'e lava ke fakahoko ki he ngaahi kelekele li'aki ko eni' 'o fakataumu'a kotoa pē ke ngāue'aki 'a e kelekele'.

Na'e fokotu'u mai 'e he kakai' 'a e ngaahi me'a ni:

⁸ TLR, 1996, p.253

⁹ In the Matter of Peter Denzel Paul Schaumkel, RG 259/2011

- (i) 'Oku totonu ke fili 'e he tokotaha ma'u kelekele ha taha ke ne ngāue'i hono kelekele pē ko 'ene fakangofua ke ngāue'aki 'e ha kakai kehe.
- (ii) Ke tuku 'a e kelekele pehē ni ki he 'Ōfisa Kolo', 'a ia te ne toki 'oatu ia ki ha taha kehe ke ne ngāue'aki.
- (iii) Ke fokotu'u ha sino tau'atāina ke ne fakapapau'i 'a e ngaahi kelekele kuo li'aki', hoko ko e tauhi fakalao 'o e ngaahi kelekele ko ia' 'o kapau 'e loto ki ai 'a e tokotaha 'oku 'o'ona', pea fili (mei he ni'ihi 'oku nau fie ngāue'aki ia) 'a kinautolu ke nau ngāue'i mo fakatupulaki 'a e kelekele'.
- (iv) 'I he ngaahi founga ngāue kotoa ko eni', 'oku mahino 'e kei ma'u pē 'e he tokotaha ma'u kelekele' 'a hono kelekele'.
- (v) Ke foki 'a e ngaahi 'api li'aki' ki he Pule'anga' pea hoko ia ko e ngaahi kelekele Pule'anga.
- (vi) Ke to'o 'a e ngaahi kelekele li'aki'.
- (vii) 'Oku totonu ke hilifaki ha tautea pa'anga kia kinautolu 'oku 'o nautolu 'a e kelekele li'aki ko ia'.

'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 44 (2) 'o e Lao ki he Kelekele', ko ha taha kuo 'atu hano 'api pea ne li'aki ia 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 2, kuo pau ke mole 'a e 'api ko ia ki he ma'u tofi'a tukufakaholo' pē ki he Pule'anga, 'o fakatatau ki he feitu'u 'oku tu'u ai 'a e kelekele ko ia'. Neongo 'oku lahi 'a e ngaahi 'api li'aki 'oku lava pe ketau siomata ki ai 'i Tonga', na'e te'eki fakahā mai ki he Komisoni 'i he ngaahi fakataha mo e kakai ha kelekele kuo 'osi mole 'i ha 'uhinga pehe ni.

'Oku poupou'i 'e he Komisoni' ke 'oange ha faingamālie ki he tokotaha ma'u kelekele' ke fai tu'utu'uni pē ia ki he anga hono ngāue'aki 'a hono 'api' 'i ha taimi 'e 'ikai ke 'i Tonga ni ai, kae 'oua 'e mole 'a e 'api ko ia'. 'Oku totonu ke 'oua 'e mole ai 'a e totonu 'a e tokotaha ko ia' ki hono 'api lesisita', kae hilifaki pē ha ngaahi tautea ki ha tokotaha ma'u kelekele 'oku 'ikai ke ne fakahoko ha tu'utu'uni pehē. 'E faka'ai'ai heni 'a e tokotaha ma'u kelekele' ke ne fakahoko ha ngāue 'i hono kelekele' kae 'oua 'e tuku ta'etokanga'i. 'O kapau 'e hokohoko ai pē hono li'aki 'e he tokotaha ma'u kelekele' 'a hono kelekele', hili hano tuku atu ha faingamālie fakapotopoto

ke ne faka'aonga'i ai hono kelekele', pea 'e ngāue'aki leva 'a e ngaahi mafai 'i he kupu 44(2) 'o e Lao ki he Kelekele'.

FOKOTU'U 27: KE fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o kau ai 'a e ngaahi tautea fekau'aki mo e kelekele 'oku li'aki, koe'uhi ke ngāue'aki 'a e kelekele, kā kuo pau 'e kei ma'u pē 'e he tokotaha ma'u 'api lesisita' 'a hono kelekele ko ia'. 'Oku totonu ke fakatonutonu 'a e kupu 44 (2) 'o fakatatau ki ai.

(iv) Totonu 'oku ma'u mei he nofo fuoloa 'i he kelekele' (adverse possession)

'Oku fiema'u ke fakamahino'i 'a e tu'unga fakalao 'o e tokotaha ma'u 'api lesisita', 'i he'ene fekau'aki mo ha taha 'oku ne nofo pē 'i he kelekele'. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'oku nofo pē ha taha 'i he kelekele' 'i hano fakangofua 'e he tokotaha ma'u 'api'. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'oku nofo pe ngāue'aki 'e ha taha ha kelekele, kā 'oku 'ikai ke 'ilo ki ai 'a e tokotaha ia 'o'ona 'a e kelekele ko ia'. Neongo na'e 'ikai fakalao 'a e nofo ko eni 'i he kelekele', 'o 'ikai ha tohi fakamo'oni pe pepa ngāue ke ne fakamafai'i 'a e nofo ko ia' 'o hangē ko ha totonu kuo lesisita, 'oku ta'e'aonga kotoa ia 'o kapau kuo lahi hake 'i he ta'u 'e 10 'a e nofo 'i he kelekele ko ia' mo e te'eki pē ke 'eke'i¹⁰. 'Oku mahino 'aupito 'a e lau 'a e kupu 170 'o e Lao ki he Kelekele', ko e 'aho 'e kamata lau mei ai 'a e taimi na'e totonu ke fai ai ha faka'ilo, 'a e 'aho na'e hoko ai ha me'a te ne ala fakakikihi'i 'a e totonu ki he kelekele ko ia', 'o tatau ai pē pe na'e 'ilo 'a e tokotaha ma'u kelekele ki he nofo fuoloa ko ia' pē 'ikai.

Koe'uhi ko e fakangatangata ta'u 10 ki hono fakahoko ha 'eke fakalao 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele', 'oku fiema'u leva ke fakamahino 'a e tu'unga 'o e tokotaha ma'u 'api' mo e tokotaha 'oku nofo hono kelekele'.

FOKOTU'U 28: KE fakamahino 'i he lao 'a e tu'unga fakalao 'a e tokotaha ma'u 'api lesisita' 'o ha 'api 'i he'ene fehangahangai mo ha tokotaha 'oku nofo 'i he 'api ko ia, ka kuo pau ke fakatokanga'i 'a e fakangatangata ta'u 'e hongofulu' pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he ngaahi hopo fekau'aki mo e me'a ni.

¹⁰ Tu'ifua v Tui & Ors [1974-80] Tonga LR 99,100 (PC)

(v) Ko e nofo fo'ou 'i Niuatoputapu hili 'a e peaukula

'I Sepitema 2009, na'e hake ai 'a e peaukula' 'i Niuatoputapu 'o mole ai 'a e mo'ui, maumau 'a e ngaahi matātahi pea mole ai 'a e ngaahi 'api mo e kelekele 'o e kakai'. Na'e toe fakanofonofo 'e he Pule'anga 'a e kakai ni ki he ngaahi konga 'i he ngaahi tofi'a 'o kau ai 'a e tofi'a 'o Nōpele Ma'atu'. Na'e fakahā mai 'e he kakai 'o Niuatoputapu' 'a 'enau hoha'a koe'uhi ko e 'ikai mahino 'a e ngaahi ngata'anga 'o e ongo tofi'a' ('o Ma'atu mo Tangipā) pea pehē pe foki ki he ngaahi tofi'a 'o e Pule'anga'. Na'e toe fiema'u foki 'e he kakai ko eni ke nau 'ilo pē ko hai honau ma'u tofi'a' – ko e Pule'anga pē ko Nōpele Ma'atu? 'Oku tuku atu 'e he Komisoni 'a e me'a ni ki he Pule'anga ke fakahoko 'a hono fakama'ala'ala.